

ПОВЕРНЕННЯ ТЕМИ: ІНШОМОВНА ФІЛОСОФСЬКА УКРАЇНІСТИКА

RETURN TO THE TOPIC: FOREIGN LANGUAGE PHILOSOPHICAL UKRAINIAN STUDIES

<https://doi.org/10.15407/fd2026.03.127>

УДК 1(091)(477)

Сергій ЙОСИПЕНКО,

доктор філософських наук,
завідувач відділу історії філософії України,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, Трьохсвятительська, 4
serhii.yosypenko@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-5928-6638>
SCOPUS ID: 57202759650

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА. Стаття 2: «ІСТОРІЯ І ЖИТТЯ»¹

Стаття є другою частиною розвідки, присвяченої філософії історії Олександра Шульгина (1889—1960) — українського державного діяча, дипломата і науковця. Предметом розгляду статті є його «головна книга» з філософії історії — «Історія і життя. Закони. Випадок. Людська воля» (1957), написана у французькому академічному контексті як своєрідний підсумок політичної й дослідницької діяльності автора. У статті продемонстровано, що роздуми О. Шульгина над законами історії та роллю людської волі в історії невіддільні від контексту українського національно-визвольного руху: саме закони історії, на його думку, визначають межі та можливості людської дії, тоді як

¹ Статтю першу див.: Йосипенко, С. (2026). Філософія історії Олександра Шульгина. Стаття 1: Від Французької революції до революції Української. Філософська думка, 2, 7—25.

Цитування: Йосипенко, С. (2026). Філософія історії Олександра Шульгина. Стаття 2: «Історія і життя». Філософська думка, 3, 127—150. <https://doi.org/10.15407/fd2026.03.127>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на за-
садах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

людська воля визначає спрямування історії, зокрема досягнення ідеалів цього руху. У книзі О. Шульгин використовує підходи історичного синтезу та порівняльної історії, щоб визначити науковий статус законів історії й обґрунтувати своє головне переконання: існування та діяльність людей неможливі без дії певних історичних законів, тоді як останні неможливі без участі людської волі, а отже, розуміння механізмів історії та суспільного життя відкриває людям можливість творити історію свідомо.

О. Шульгин позиціонує свою книгу як внесок у наукову філософію історії, яку він слідом за Анрі Бером протиставляє «спекулятивній» філософії історії; водночас він вважає, що філософія історії повинна не лише описувати, а й оцінювати історичні процеси. Відмежовуючись від соціального квієтизму, він вводить розрізнення «волі-обов'язку» та «волі-жадання» й наголошує, що за модерної доби головними суб'єктами і творцями історії є не окремі видатні особистості, а народи та нації, колективна воля яких — як воля-обов'язок, тобто воля до самозбереження, так і воля-жадання, тобто прагнення до певних ідеалів — у критичні моменти історії стає найважливішим з поміж усіх інших її чинників.

Ключові слова: Олександр Шульгин, філософська думка західної української діаспори ХХ ст., ініомовна україністика, філософія історії, історичний синтез, закони історії, людська воля.

У першій частині моєї розвідки, присвяченій філософії історії Олександра Шульгина (1889—1960), було окреслено основні етапи й напрями його публіцистичної та наукової діяльності, а також продемонстровано, що питання, які цікавили його як дослідника, були порушені вже у перших його публіцистичних творах; встановлено також, що філософсько-історичні погляди О. Шульгина формувалися в контексті напряму історіографії, в якому відбувалося його становлення як фахового історика — соціальної, економічної та політичної історії Західної Європи ранньомодерного періоду, проте пройшли випробування та остаточно викристалізувалися в перебігу Української революції (Йосипенко, 2026). У публіцистичних творах О. Шульгина містяться численні філософсько-історичні міркування та зауваження, проте цілісній реконструкції його філософії історії перешкоджав описаний у попередній статті поділ корпусу його творів на дві відносно рівноцінні частини — україномовну та франкомовну, зокрема те, що «головна книга» в цій царині — «Історія і життя. Закони. Випадок. Людська воля» (Choulguine, 1957), у контексті якої увиразнюються згадані міркування та зауваження, була написана французькою мовою, у французькому контексті й передусім для франкомовної аудиторії.

Предметом розгляду цієї статті є «Історія і життя» як результат і підсумок багаторічних пошуків та роздумів О. Шульгина на теми філософії історії.

Від «*Fatum* у історії» до людської волі

У Передмові до «Історії і життя» О. Шульгин вказує, що «у своїх основних рисах задум цієї книги постав задовго до Другої світової війни. Вона тривалий час була незавершеною. Вже у 1924-му, у Празькому українському

університеті (який зараз переїхав до Мюнхена), я прочитав курс, у якому розглянув її головні ідеї. Я читав цей курс ще кілька разів із численними змінами та доповненнями. Я вважав його настільки незавершеним, що, незважаючи на наполягання студентів, завжди відмовлявся видати його, навіть у машинописній версії» (Choulguine, 1957: pp. 9—10). За даними Володимира Волковського, О. Шульгин прочитав в Українському вільному університеті у Празі курс «Основні проблеми методології історії» (Волковський, 2024: с. 34), натомість Сергій Пивовар та Олег Купчик зазначають, що окрім цього курсу, прочитаного у 1924/1925 навчальному році, а також низки історичних дисциплін О. Шульгин читав там курси ««Основні проблеми методології і філософії історії» (зимовий семестр 1927/1928 н. р.), «Ж.-Ж. Руссо і його вплив на французьку революцію» (літній семестр 1927/1928 н. р.), «Основні проблеми філософії історії» [...] (зимовий семестр 1928/1929 н. р.), «Історія великої французької революції» (літній семестр (1929/1930 н. р.), «Проблеми розвитку модерної нації», «Методологія історії», «Історія великої французької революції» (літній семестр 1931/1932 н. р.)» (Пивовар, Купчик, 2013: с. 104). Назви цих курсів відбивають коло питань, які хвилювали О. Шульгіна як дослідника і над якими він працював у дуже різному темпі. Так, після обрання екстраординарним професором всесвітньої історії Українського вільного університету (УВУ) він у 1923/1924 навчальному році прочитав нормативний курс «Економічний та політичний розвиток сучасних великих держав Європи XVII—XVIII ст.» (Пивовар, Купчик, 2013: с. 103) і вже влітку 1924 року завершив роботу над «Нарисами з нової історії Європи» (Шульгин, 1925). Опрацювання питань розвитку націй у Європі доби Французької революції та ролі в цьому розвитку Ж.-Ж. Руссо зайняла більше часу і, незважаючи на надзвичайно активну політичну та громадську діяльність 1920—1930-х років, «головна книга» з цього напрямку вийшла друком 1937 року (Choulguine, 1937). Натомість питання методології й філософії історії потребували ще більше часу: О. Шульгин серйозно береться за них вже на схилі життя, в особистому та політичному контексті, який я заторкну нижче.

Наведені назви курсів також засвідчують, що предметом уваги О. Шульгіна було досить широке коло питань методології та філософії історії, лише частину яких було розглянуто в «Історії і житті», про що він прямо говорить у Передмові: «це видання не містить усього, що я написав на цю тему: щоб не обтяжувати його, я не включив сюди кілька розділів, у яких йдеться про важливі речі. Сподіваюсь матиму змогу опублікувати їх пізніше» (Choulguine, 1957: р. 10). Звідси можна зробити висновок, що робота над підсумковою, «головною книгою» на тему філософії історії затягнулася не стільки через потребу в опрацюванні достатньої кількості окремих проблем і матеріалів, скільки через пошук оста-

точного формулювання філософсько-історичної концепції. Адже якщо обмежитися лише питаннями, порушеними у книжці — тими, про які прямо сигналізує її підзаголовок «Закони. Випадок. Людська воля», то є всі підстави твердити, що вони зацікавили О. Шульгіна ще до Праги. По-над те, ці питання були сформульовані вже в його першій україномовній брошурі, буквально на першій сторінці її першої статті «Fatum історії»: «Як повстала українська державність? Як прийшла Україна до самостійності? Хто привів її до того: люде, діячі України, Центральна Рада, чи історичні обставини, хід життя, той fatum, який без містичного туману, але силою законів економічних, соціальних, психологічних керує долею окремих людей і народів?... Люди перебільшують силу ідей і силу волевих процесів в історії. Події, які одірвали Україну від Росії, за це свідчать найкраще» (Шульгин, 1918: с. 9).

Наприкінці «України проти Москви» О. Шульгин розповідає, в якому контексті у нього сформувалося таке бачення: після захоплення Києва більшовиками в лютому 1918 року йому довелося переховуватися, щоб не бути розстріляним, але згодом він знайшов прихисток у Пущі-Водиці, де зміг нарешті розслабитись, відпочити й привести до ладу свої думки: «Певний оптимізм повернувся до мене разом із поступовим відновленням сил. Чому все повинно бути назавжди втраченим? Події, що відбулись, належать до тих, що їх не забувають. Україна більше не потрапить у таке принизливе становище, у якому вона перебувала перед самою революцією. [...] Нові ідеї постали в моєму відпочилому розумові. Все там впорядкувалося і класифікувалося, розставилося по своїх місцях й набуло свого справжнього значення. [...] Статті й промови, які я виголошу й опублікую трьома місяцями пізніше [у щойно цитованій брошурі “Політика”. — С.Й.] були вже майже готові у моїй голові. Саме історична фатальність підштовхнула нас до незалежності. Те, що ми зробили, було лише початком, потрібно продовжувати, продовжувати аж до перемоги або останнього подиху» (Choulguine, 1935: pp. 210—211)².

Процитовані міркування О. Шульгіна безпосередньо стосуються наскрізного для українського національно-визвольного руху ХХ століття питання можливості та шляхів здобуття незалежності. На порозі цього століття, лише за 17 років до Української революції, його практично в тих самих термінах, але в зовсім іншій ситуації та із зовсім іншої позиції формулює Іван Франко (1856—1916). Наприкінці статті «Поза межами можливого» (1900) він наголошує: «Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. [...] Виплоджений т.зв. матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив,

² Тут і в наступних цитатах О. Шульгіна його власний курсив (розрядка).

що певні (соціальні, разом з тим і політичні) ідеали мусять бути досягнені самою «іманентною» силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи схочемо ми задля цього кивнути пальцем, чи ні, належить сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра в відьми, в нечисте місце і фєральні дії. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати його собі, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина» (Франко, 1986: с. 285).

У цитованій статті І. Франко апелює до здатності «індоарійської раси і тільки її одної» (Франко, 1986: сс. 284—285) розсувати чи долати межі можливого й досягати ідеалів, що лежать за цими межами, спираючись на роботу Г'юстона Стюарта Чемберлена (1855—1927) «Основи ХІХ століття» (1899), слова з якої і дали назву статті: «Mit einem Stich ins Unmögliche»³. Лише на цю здатність залишалось покладатися в ситуації, яка на той час здавалась безнадійною. Натомість О. Шульгин перебуває під враженням Української революції, в перебігу якої саме «фатальна» дія історичних законів радикально змінила ситуацію українського руху: «... український народ, який рік назад був абсолютно безправним, — досяг за рік революції повновлади на своїй землі. Але досяг він її не шляхом упертої боротьби: влада сама повалилася на плечі Центральної ради» (Шульгин, 1918: сс. 11—12).

Зрештою, О. Шульгин зовсім не має на увазі, що проголошення незалежності України було історичною випадковістю або ж дією історичних законів попри волю самих українців. Наприкінці опублікованої наступного року франкомовної брошури «Проблеми України» він, говорячи про створення української держави, також констатує, що «це була історична фатальність: українська держава мала бути створена» (Choulguine, 1919: р. 43), проте там же вирізняє два чинники, які визначили це її створення — об'єктивний та суб'єктивний. У ІV розділі «Воля народу», який за розміром дорівнює трьом попереднім розділам — «Етнічне питання», «Національна культура» та «Економічне життя», разом взятим, автор наголошує: «... з усього сказаного вище можна зробити висновок, що Україна має все необхідне, щоб сформувати державу. Але тут постає питання: Чи має Україна необхідну волю, щоб створити державу? Чи має вона справді національний дух? Щоб відповісти на це питання, варто кинути оком в цілому на її історію і, особливо, на всі прояви народних почуттів

³ Цікаво, що в «Історії і житті» О. Шульгин також звертається до цієї праці Г.С. Чемберлена і до його ідеї винятковості окремих епох та цивілізацій, щоби зрештою заперечити йому: «... ніщо не заважає тому, щоб між настільки різними епохами, народами та обставинами могли знайтись точки дотику та загальні закони, дія яких вища за дію окремих законів» (Choulguine, 1957: р. 193).

останнього часу» (Choulguine, 1919: р. 25). А далі він показує, що проголошенню передувала якщо не «уперта боротьба», то, щонайменше, досить чітко орієнтований національний рух.

Отже, як і будь-які історичні події, ці революційні зміни не відбулися незалежно від людської волі, проте для О. Шульгина все ж ідеться не про зорганізоване зусилля усієї нації з політичними лідерами на чолі, а радше про спонтанну волю самих по собі народних мас: «Сталося дійсно чудо. Народ, який здавалося не існував — воскрес із мертвих. Цього факта ніхто викреслити не зможе. Ентузіазм народу виніс Україну на поверх життя. Ентузіазм наділив Центральну раду і Генеральний секретаріат повнотою влади» (Шульгин, 1918: с. 17). Це не стільки цілераціональне, скільки афективне волевиявлення народу відбувалося відповідно до власної логіки, яка визначила як перемогу, так і поразку: «... ми живемо під час революції. А революція це перш за все явище психологічне. Це той момент в житті народа, коли психіка його, масова психіка, перебуває в стані хворобливому, коли вона піддається великій амплітуді колихань і може різко мінятися в різних напрямках» (Шульгин, 1918: с. 17)⁴. І в цитованому тексті, і в пізніших спогадах про революційні події О. Шульгин постійно наголошує, що тодішні українські лідери не були готові ні до народного ентузіазму, ні до його спаду, через що не змогли повною мірою скористатися вікном можливостей, відкритих революцією.

В будь-якому разі, незважаючи на те, що описуваний О. Шульгиним період революції закінчився подіями січня—лютого 1918 року, які в його текстах завжди мають характер катастрофи, а також на те, що реальної незалежності так і не було досягнуто, революція 1917 року мала історичне значення для українського руху. Як він зазначає у полемічному тексті міжвоєнного періоду, адресованому передусім Франковим землякам, «здобути й затвердити державність і самостійність нашу — це завдання, до якого, звичайно, потрібно докласти ще величезних зусиль, упертої систематичної роботи, для якого потрібна однодушність і одностайність всіх сил наших. Але все ж, не дивлячись на труднощі, це основне завдання — здобуття державности — стоїть тепер цілком в площині можливого» (Шульгин, 1931: с. 6).

На мою думку, є всі підстави твердити, що роздуми О. Шульгина над законами історії та роллю людської волі в історії завжди зумовлені

⁴ Читаючи ці рядки, не можна не згадати книжку Густава Лебона (1841—1931) «Французька революція та психологія революцій» з її темами психології вождів революції та революційної юрби, а також фаталізму сприйняття революційних подій. Книжка вийшла друком у 1912-му, й О. Шульгин цілком міг познайомитися з нею ще до революції 1917 року, проте, хоча у всій його творчості приділено багато уваги психології мас та логіці колективної дії, він зазвичай спирається при цьому на твори Габрієля Тарда (1843—1904) та інших соціологів і психологів, не згадуючи про Г. Лебона.

контекстом українського національно-визвольного руху, проте у дещо відмінних аспектах: якщо О. Шульгину — політичному діячеві, яким він став у перебігу Української революції, йдеться про цілеспрямоване волевольове зусилля з метою якнайкраще використати вікно можливостей, відкрите для українського руху законами історії, то О. Шульгіна — історика, який дивиться на події з відстані й, зазвичай, у загальноєвропейському контексті, цікавлять радше межі й можливості людської волі, визначені законами історії. Так, у Передмові до згаданих «Нарисів», підписаний липнем 1924 року, він наголошує: «... ні минуле життя, ні сучасне ми не сміємо розглядати тільки як результат якихсь економічних або природних, або політичних, загалом стихійних факторів. Такий погляд завів би нас до фаталізму. [...] Історія вчить нас тому, що не можна покладатися на логичний хід подій, на “*fatum* історії”, а треба кожному на своєму місці і в міру своїх сил боротися і впливати на здійснення відповідних історичних завдань. Поруч з такими історичними факторами, як економічний, природний, політичний, поруч з ними і навіть над ними ми ставимо людську волю, свідому волю окремих великих осіб, свідому волю цілих груп і класів людських, свідому волю народів і націй. Перемагає в історії та ідея, той нарід і та особа, що має тверду волю, що уміє розібратися серед утворених історією обставин і рішуче обстоювати свій власний історичний шлях» (Шульгин, 1925: с. 5). Натомість свою останню опубліковану за життя історичну працю, присвячену досить далеким подіям козацької революції, О. Шульгин завершує таким міркуванням: «Чи була ця ситуація [втрати незалежності Україною та Польщею в XVII—XVIII століттях. — С.Й.] фатальною? Чи справді люди не мають можливості боротися проти історичної “необхідності”? Саме всупереч такій “необхідності” Хмельницький створив свою державу. Але він не зумів подолати іншу необхідність і знайти розв’язання соціального питання. [...] Історична необхідність та сила певних історичних законів пояснюють слабкі спроби людей їм опиратися» (Choulguine, 1959: p. 310).

«Справжня» філософія історії

Праця над «Історією і життям» стала нагодою розглянути питання законів історії та ролі людської волі в історії з усією науковою строгістю та фундаментальністю, і попри те, що О. Шульгин розмірковував над ними все своє свідоме життя, книжку цілком можна назвати результатом саме останнього періоду його творчості, коли він відходить від політичної діяльності й повністю присвячує себе науковій праці. Спочатку такий відхід був зумовлений обставинами Другої світової війни — за свідченням самого О. Шульгіна, «німецька окупація Франції та ув’язнення в якості українського політика відірвали мене від громадського життя. Натомість

після мого звільнення “під нагляд” я впродовж кількох років зміг присвятити себе роботі в Національній бібліотеці» (Choulguine, 1957: р. 10). Проте Друга світова стала переломним моментом не лише особисто для О. Шульгина, а й для усього українського руху: якщо ще в 1930-х роках існували сподівання, що активні зусилля української політичної еміграції за підтримки союзників призведуть до краху СРСР і звільнення його народів⁵, то за результатами Другої світової Україна не лише не змогла здобути незалежність — її шанси на неї значно погіршилися порівняно тими, які вона мала у міжвоєнний період. Друга світова війна радикально змінила карту світу, зробивши СРСР одним з наріжних каменів світового порядку й забезпечивши йому повне панування у Східній Європі. Ця обставина, разом із включенням до складу СРСР усіх українських територій та новими хвилями української міграції, змінила також соціальну й політичну структуру української еміграції, у якій політикам старої генерації важко було знайти місце. Після короткого повернення до справ після війни, О. Шульгин, зрештою, у 1946 році повністю відмовляється від політичної діяльності й зосереджується на науковій праці, вступає 1948 року в Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), а в 1952-му стає заступником голови НТШ в Європі. Водночас радикальна зміна політичної ситуації зробила Українську революцію та події міжвоєнного періоду завершеним минулим, а відтак з’явилась можливість не лише подивитись на них на відстані, а й зробити їх предметом теоретичної рефлексії, що одночасно надало питанню законів історії та ролі людської волі екзистенційного значення в контексті українського національно-визвольного руху.

«Історія і життя» є науковою працею, написаною в чітко окресленому академічному контексті. Вже у Вступі автор недвозначно вказує на науковий напрям, стосовно якого він позиціонує свій розгляд питання законів історії та ролі людської волі в історії, згадуючи ім’я «апостола синтезу в історії» (Choulguine, 1957: р. 15) — Анрі Бера (1863—1954), поруч з іменами свого батька і своїх учителів: «... ми дискутували упродовж багатьох років усі питання, що розглядаються в цій книзі. Хоча я йшов слідом за автором “Синтезу в історії”, я розглянув проблему у свій власний спосіб. Незважаючи на певні розбіжності між нами, п. Бер, з дивним для його поважного віку горінням, підтримав загальні риси цього твору» (Choulguine, 1957: р. 11). Попри те, що активна фаза спілкування з А. Бером — засновником напряму та «Журналу історичного синтезу» (1900) вочевидь припала на роки після Другої світової війни, є всі підстави вважати, що О. Шульгин познайомився з концепцією історичного синтезу

⁵ Про діяльність О. Шульгина у «прометеївському» рухові, який підтримувався польським урядом і об’єднував представників України, Кавказу та інших поневолених народів колишньої російської імперії та СРСР, див.: (Піскун, 2016: сс. 92—99).

ще у петербурзький період. Він сам зазначає в Передмові, згадуючи про «професора Ніколая Карєєва, якого я так часто цитую в цій книзі», мовляв, «саме він підштовхнув мене до синтезу в історії, до компаративних досліджень у цій царині» (Choulguine, 1957: p. 11). Н. Карєєв (1850—1931) був добре знайомим із працями А. Бера, листувався з ним і написав рецензію на його згадану роботу «Синтез в історії» (Berr, 1911) одразу після її публікації⁶; зрештою, праці Н. Карєєва з історії західної Європи могли бути для О. Шульгіна одним з прикладів історичного синтезу та історичної компаративістики. Відтак, навіть якщо тема законів історії та ролі людської волі не була із самого початку інспірована цим напрямом, то звернення до нього з метою її всебічного наукового розгляду не було випадковим: концепція історичного синтезу цілком відповідала науковим переконанням О. Шульгіна як історика.

За задумом А. Бера, історичний синтез мав стати відповіддю на дедалі більшу спеціалізацію й подрібнення історичних дисциплін і запропонувати форму, яка, з одного боку, об'єднала б розрізнені історичні знання в єдине бачення й розуміння історії, а з іншого — надала б цьому баченню й розумінню справді наукового характеру. Тому він пропонує «розрізняти ерудитський синтез і власне науковий синтез⁷. І ми віримо, зрештою, що з не меншою строгістю потрібно відрізняти цей науковий синтез від філософії історії: якщо остання є сумнівною, то перший — цілком легітимним» (Berr, 1911: p. 3). Філософ за освітою та, зрештою, за своїм способом мислення, А. Бер вважає синтез в історії альтернативою спекулятивній філософії історії: «... попри те, що історичний синтез виконує функції філософії історії й намагається відповідати тій самій потребі, він має характеристики, протилежні філософії історії» (Berr, 1911: p. 22). На думку А. Бера, надавши історичному синтезові наукового характеру, можна розв'язати ще одну важливу проблему: «... твердять, що історія відірвана від життя тому, що є надто науковою: я переконаний, що якраз навпаки — тому, що вона не є достатньо науковою» (Berr, 1911: pp. VI—VII).

Зв'язок історії та життя вочевидь не є центральною темою історичного синтезу, однак цей зв'язок є доволі важливим для автора концепції: попри те, що перевидаючи свою щойно цитовану програмну книжку більш ніж через сорок років, А. Бер заявляє: «... я не вважав за необхідне

⁶ Див.: (Карєєв, 1912). Дослідник російської історіографії того періоду Владімір Береловіч називає Н. Карєєва «захопленим читачем творів Анрі Бера» (Berelowitch, 2004: p. 68).

⁷ Водночас «науковий синтез» не замінює ні конкретні історичні дисципліни ні, зрештою, синтез істориків-ерудитів: «... тоді як ерудитський синтез добирає матеріали, збирає факти, науковий синтез має на меті їх об'єднати, підвести їх під пояснювальні принципи» (Berr, 1911: p. 19).

щось тут змінювати: мої ідеї 1911 року увінчували всі мої попередні зусилля, і вони ж скеровували всі мої подальші зусилля» (Berr, 1953: p. V)⁸, він все ж відзначає зміну зовнішнього контексту, передусім зв'язку історії і життя: «Я говорив у Передмові 1911 року, що публіка, що молодь відвертаються від історії, і шукав причини цього. З того часу сталося так багато подій; пережита історія була настільки складною, настільки бурхливою, настільки трагічною, що письмова історія — і не лише та, що відбиває події та драми часу — знову зацікавила широку публіку» (Berr, 1953: p. V). Водночас ті сорок років, які розділяють два видання книги А. Бера, для О. Шульгина були роками не просто бурхливих і трагічних подій, а й активного громадського та політичного життя, досвід якого цілком можна вважати чи не найважливішим джерелом «Історії і життя»: «... Якщо обставини мого неспокійного існування часто відривали мене на досить довгий період від мирної праці в бібліотеці, вони дали мені натомість певну перевагу. Книги та абстрактні розмірковування насправді не можуть замінити того живого бачення долі людей, що його змогли подарувати мені практичне життя, постійно повторювані труднощі, участь у великих подіях нашого часу і, зрештою, знайомство з людьми» (Choulguine, 1957: p. 16).

Залишаючись прихильником концепції А. Бера, О. Шульгин бере до уваги також інші великі історичні проекти, реалізовані впродовж згаданих сорока років: наголосивши, що оскільки ні «філософія історії» (він вживає це словосполучення в лапках), ні соціологія не здатні забезпечити історичний синтез, автор «Історії і життя» констатує, що «самим історикам випадає завдання досягнути разом незчисленні предмети своїх досліджень. В останні роки ми дедалі більше спостерігаємо тенденцію реалізації, наскільки це можливо, такого завдання. Це добре демонструють великі твори — досить лише навести приклади А. Тойнбі⁹, Гонзага де Рейнольда¹⁰,

⁸ Проте видання 1953 року оприлюднено з новим підзаголовком — «Синтез в історії. Його зв'язок із загальним синтезом» замість «Синтез в історії. Критичне та теорійне есе», а до тексту книжки додано поряд із цитованим Переднім словом Додаток «Через сорок років» з параграфами «Соціологічний рух», «Актуальний стан історичних досліджень», «Історичний конгрес 1950 та проблема організації конгресів» (Berr, 1953: pp. 255—308).

⁹ А. Бер у Додатку до видання 1953 року також розглядає «концепції, які в істориків, навіть видатних, не мають нічого спільного з історичним Синтезом» (Berr, 1953: p. 277), вказуючи при цьому на твори Арнольда Тойнбі (1889—1975) та Йогана Гейзингі (1872—1945).

¹⁰ О. Шульгин посилається на багатотомне видання «Формування Європи» (1944—1957) консервативного швейцарського мислителя Гонзага де Рейнольда (1880—1970), імені якого А. Бер у Додатку до видання 1953 року не згадує. О. Шульгин був особисто знайомий з цим автором, зокрема обидва працювали в Міжнародній комісії інтелектуальної співпраці при Лізі націй.

а також чудової серії Еволюція людськості¹¹» (Choulguine, 1957: pp. 14—15). Відштовхуючись від досвіду цих проєктів, О. Шульгін ставить перед собою завдання, яке, з одного боку, є значно вужчим і, на перший погляд, суто методологічним, а з іншого — таким, без виконання якого справді науковий підхід до історії залишається, на його думку, неможливим: «... поряд із проблемами справжнього синтезу чи, скажімо, поряд із “справжньою” філософією історії, вільною від надто абстрактного духу, постають формальні питання, так само необхідні для розуміння як історії, так і самого життя. Йдеться про те, щоб знати, чи існують в історії закономірності (régularités) або ж закони — такі як ті, що проявляються в усій природі. Якщо ми ствердно відповімо на це запитання, постане інше: яким є характер цих законів? Якщо ми заперечуємо існування цих законів, то невже у розвитку історії панує випадок? А якщо він не панує, яку роль ми повинні все-таки йому приписати?» (Choulguine, 1957: pp. 15—16).

Окреслені «формальні» питання є засадничими не лише для «справжньої» філософії історії, а й для історичної свідомості О. Шульгіна, враховуючи те значення, якого він надає законам історії у творах, присвячених Українській революції та українському національному рухові; таким чином, пошук відповідей на ці питання можна вважати головним мотивом написання книжки¹². Їх розглядові присвячена перша частина «Історії і життя» — «Закони та випадок», тоді як друга частина — «Людська воля та закономірності людського життя» — покликана відповісти на наступний блок питань, які логічно випливають з попередніх: «... в історії ми маємо справу не з неживою матерією і не з суто біологічними організмами. А отже, постає вічне питання: чи є ми вільними? Або ж наскільки ми є вільними? І за цих умов, якою є роль, що її відіграє в історії і житті воля — індивідуальна чи колективна? Ця воля повинна знищити всі можливості встановити закономірності в історії чи вона, щонайменше частково, сама підлягає певним законам? А отже, йдеться, так би мовити, про те, щоб зрозуміти “механізм соціального життя”» (Choulguine, 1957: p. 16).

Дві перші частини «Історії і життя» заслуговують на окремий аналіз, для якого в цій статті не вистачить місця. Звертаючись до даних різних наук — від фізики до соціології, а також до свого власного дослідницького досвіду, автор здійснює тут теоретичний розгляд окреслених питань — так, як це робить у щойно цитованій книжці А. Бер або Жорж

¹¹ Цю книжкову серію започаткував у 1920 році А. Бер, який розглядав її як своєрідну енциклопедію всесвітньої історії. Він був її незмінним керівником, проте книги серії продовжили виходити й після його смерті.

¹² У своєрідному авторському оглядові «Історії і життя», який за задумом вочевидь мав стати вступом до україномовної, збільшеної та переробленої версії книги, О. Шульгін зазначає: «... первісним моїм завданням було саме з'ясувати, чи можливі закони історії» (Шульгін, 1969: с. 161).

Гурвіч у «Соціальних детермінізмах та людській свободі» (Gurvitch, 1955)¹³. Проте, на відміну від них, О. Шульгин був не лише кабінетним ученим, а й політичним і громадським діячем з великим досвідом, понад те, на його переконання «філософ історії повинен не тільки констатувати та аналізувати факти історії: він повинен також їх судити. Це не тільки його право, а й обов'язок» (Шульгин, 1962: с. 488). Відтак «справжня» філософія історії або ж її науковий синтез були для нього способом встановити зв'язок між історією і життям, тому, не зважаючи на брак у книжці місця для всього напрацьованого теоретичного матеріалу, він включає в неї третю частину — «Відносний детермінізм та історія», де формулює можливі висновки й перспективи, які випливають з попереднього теоретичного розгляду як для історії, так і для життя.

Закони історії та воля-жадання

Третя частина книги написана як відносно самостійний текст; зокрема, вона починається з короткого загального підсумку двох перших частин. Передусім автор відмежовується тут від «хибної концепції, згідно з якою

¹³ У Передмові до «Історії і життя» О. Шульгин зауважує, що його книжка «з технічних причин не враховує окремі твори, які вийшли нещодавно». «Я не цитую, — пише він, — наприклад, твір п. Жоржа Гурвіча, який найближчий до теми цієї книги, попри те, що ми іноді підходимо до неї дуже по-різному» (Choulguine, 1957: р. 10). Жорж або Георгій Давидовіч Гурвіч (1894—1965) був вихідцем з доволі близького до О. Шульгина інтелектуального середовища: випускник Петроградського університету, юрист за фахом і філософ за покликанням, він у 1950-х роках став провідним французьким соціологом.

У «Вибраних творах» О. Шульгина видрукований рукопис доповіді «Як твориться колективна думка (До питання постановки національних рухів взагалі і в Україні зокрема)» (Шульгин, 2025: сс. 77—95). У примітці до нього О. Шульгин зазначає: «Цей реферат є уривком з моєї ще не опублікованої книжки “Проблеми детермінізму і людська воля (методологічно-історична студія)”» (Шульгин, 2025: с. 77). Текст першої частини доповіді (сс. 79—89) дуже близький до «Суспільства та людської волі» — VII розділу «Історії і життя» (Choulguine, 1957: pp. 115—122), а зі стор. 89 — після зірочок, до окремих місць з наступних двох розділів — VIII «Формування творців та їхніх можливостей» і IX «Механізм соціального та історичного життя». Перша частина рукопису, з її розлогіми цитатами французьких авторів українською, є досить цікавою з погляду передання О. Шульгиним соціологічної термінології, тоді як друга — як апробація окремих соціологічних тез на реаліях української історії та культури.

Можна з певністю твердити, що доповідь була підготовлена й виголошена не пізніше 1956 року — О. Шульгин посилається на неї у своїй статті (Шульгин, 1956: с. 290), а отже, є всі підстави вважати, що згадана у ній «ще не опублікована книжка» стала зрештою «Історією і життям». Вочевидь на цьому етапі роботи над книжкою О. Шульгин планував назвати її «Проблеми детермінізму і людська воля», однак вихід книги Ж. Гурвіча з надто схожою назвою спонукав його шукати іншу назву.

закон є абсолютним та універсальним правилом» (Choulguine, 1957: р. 172) і наголошує, що «саме поєднання законів та випадку породило нескінченне різноманіття нашого всесвіту й визначило чарівне багатство його форм, кольорів та видів» (Choulguine, 1957: р. 171). Перший розділ цієї частини присвячений порівняльному методу, без якого, на думку О. Шульгіна, неможливо «встановити причини якоїсь події одночасно у строгий і синтетичний спосіб. Не варто забувати, що експеримент, який відіграє таку важливу роль у природничих науках, неможливий в історії. Він є також одним лише можливим засобом встановити якісь історичні чи соціальні закони» (Choulguine, 1957: р. 173). Наприкінці розділу автор віддає шану «французькому генієві, яким був Монтеск'є, що першим застосував порівняльний метод» (Choulguine, 1957: р. 184) у своїй праці «Про дух законів» (1748). Для самого О. Шульгіна цей метод є основним у царині історичного синтезу, а також має непересічне значення для вивчення історії окремих народів, де «без порівняння ми неминуче впадаємо в “ізоляціоністський метод”, до якого вдаються стільки національних істориків, щоб вивчати минуле одного лише народу, їхнього, і приписувати йому повну оригінальність» (Choulguine, 1957: р. 174). Зрештою, саме тут О. Шульгін констатує брак порівняльних досліджень, зокрема в російській та українській історіографіях, які схильні розглядати історії своїх народів в кращому разі у європейському контексті, ігноруючи при цьому, наприклад, контекст азійський. Серед прикладів успішного застосування порівняльного методу він згадує «свого вчителя» Н. Карєєва, який був «першим автором, що дослідив освічений абсолютизм в цілому за допомогою порівняльного методу» (Choulguine, 1957: р. 178)¹⁴, а також наголошує, що «ще наприкінці XIX століття Михайло Драгоманов — політик і, одночасно, видатний учений, захопився ідеєю застосування порівняльного методу» (Choulguine, 1957: р. 185), наводячи як приклад його «Чудацькі думки про українську національну справу» (1892). Тут варто додати, що сам О. Шульгін, і не лише як історик, а й як політик, розмірковуючи над можливостями й перспективами українського національного руху також вдавався до порівняльного аналізу, зокрема у «Кількох спостереженнях з філософії історії: Чехословаччина та Україна»¹⁵.

¹⁴ О. Шульгін вочевидь має на увазі працю Н. Карєєва «Західноєвропейська абсолютна монархія XVI, XVII і XVIII століть: загальна характеристика бюрократичної держави та станового суспільства “давнього порядку”» (1908); вона зберігає своє значення і в контексті сучасних досліджень та дискусій щодо абсолютизму, з приводу чого дозволю собі відіслати читача до іншого мого тексту, див. (Yosypenko, 2025: ss. 375—382).

¹⁵ Там він наголошує: «... не без певного розчарування ми повинні визнати, що там, де ми вважали себе цілком неповторними, ми абсолютно схожі на інших. Але це розчарування має певну перевагу: воно виправдовує наш патріотичний рух, воно наділяє нас переконанням, що того чи того дня ми отримаємо той самий результат, що й народи, які нас випередили» (Choulguine, 1935: р. 4).

Переходячи в наступному розділі до «проблеми законів та випадку в історії», автор зазначає, що «закони в історії існують, але вони належать до категорії законів можливостей: вони не можуть бути ні теорійними — як математичні, астрономічні, механічні закони, ні, тим паче, абсолютними. [...] саме через існування людської волі, яка теоретично може опиратися чинним правилам і створювати нові правила, закони в принципі не можуть бути абсолютними у людському житті» (Choulguine, 1957: р. 188). З цієї суто теоретичної констатації О. Шульгин виводить безпосередні наслідки для практичного життя, де людська дія можлива тільки завдяки своєрідному діалектичному поєднанню двох секторів — того, де панують соціальні та історичні закони, і сектору випадкового та довільного: «... ми не змогли б навіть існувати та діяти за відсутності цих двох елементів: закону та випадку. [...] Щоб мати волю діяти, потрібно передбачати чи, щонайменше, сподіватися, що застосовані зусилля увінчаються успіхом» (Choulguine, 1957: pp. 207—208).

Одна з тез цього розділу стала предметом критики у вже згаданій у попередній статті рецензії Наталії Полонської-Василенко (1884—1973), цікавій тим, що увиразнює своєрідність підходу О. Шульгина до філософії історії. В цілому Н. Полонська-Василенко досить схвально оцінила «Історію і життя», однак сприйняла її радше у контексті державницького напрямку української історіографії: «В нашу добу загального душевного занепаду, сартризму, страшною моральною й фізичною небезпеки, які несе матеріалізм в різних формах, пасивности, яка роз'їдає громадське життя, книга О. Шульгина має велике виховне значення. Воля людини — могутній фактор історії, каже він; не пересічна сіра людина творить життя, а героїчна, вольова» (Полонська-Василенко, 1958: с. 74). Мабуть, саме таке сприйняття книги й спровокувало зауваження, яке вона робить наприкінці рецензії: «... в прекрасній характеристиці ролі особи в історії тяжко погодитися з автором, що за наших часів вона стала менша, ніж була в XVII—XVIII ст. Приклади вождів — Муссоліні, Гітлера, Сталіна свідчать протилежне. Смерть Гітлера чи Сталіна, наприклад, в 1941 році зробили б зміни в карті Європи не менші, ніж смерть цариці Єлисавети. А роля “трьох” в Ялтинському договорі? Таких прикладів можна навести багато. Зупинімося на ролі Леніна в історії цілої Європи...» (Полонська-Василенко, 1958: с. 77), наголошуючи, що Ленін є прикладом «людини-творця, яка рішуче пориває із законами й має сміливість протиставити їм нове» (Полонська-Василенко, 1958: с. 78).

Н. Полонська-Василенко має на увазі місце, де О. Шульгин розмірковує над роллю випадку в історії, яка «є меншою, коли він вражає юрби, аніж коли він втручається у життя особистостей першого плану на історичній сцені. Порівняння міжнародного життя XVII та XVIII століть з

міжнародним життям нашої доби ілюструє щойно висловлене твердження. В династичних війнах того часу протистояння торкалося головним чином королів та князів, тоді як солдати, генерали й навіть міністри були лише слухняними виконавцями волі абсолютних монархів. За цих умов, такий собі Фридрих II міг бути врятованим втручанням випадку, який набув форми смерті цариці Єлизавети та вступу на престол царя Петра III — напівбожевільного, схибленого на всьому пруському [...] Проте цілком очевидним є те, що цей випадок не міг би бути корисним Фридрихові, якби не його геній, не його рішучість і якби його попередники не забезпечили Пруссії її могутність та мілітаристський дух. Утім, чи можна сказати, як виглядала б сьогодні Центральна Європа, якби Єлизавета прожила ще п'ять років? Проте в наш час воюють між собою не королі, а нації... Якщо передчасна смерть президента Рузвельта могла мати деякі наслідки в Америці, якщо вона створила велику порожнечу в дипломатичному житті, вона натомість не мала жодного впливу на перебіг війни. Цілком можливо, що смерть якогось диктатора, наприклад смерть Гітлера у 1940 році, могла мати серйозніші наслідки, проте вони не були б такими визначальними, якими могли бути за доби династичних воєн» (Choulguine, 1957: pp. 205—206).

Таким чином, О. Шульгіну тут ідеться не стільки про роль окремих осіб в історії, скільки про вплив випадку на появу та діяльність таких осіб, причому до їхньої ролі в історії він підходить радше з позиції, яка свого часу була сформульована його вчителем Н. Карєєвим: «Колись сперечалися про те, хто рухає вперед історію — так звані великі люди чи народні маси, герої чи юрба. Нам це питання видається таким, що не має наукового значення. Що таке велика людина? Людська особистість. Що таке народна маса? Сукупність людських особистостей. Про що тоді суперечка? Історію рухає одна чи багато особистостей? [...] справедливим є лише одне: головним чинником руху є особистості взагалі, але між ними є велика градація від великої людини, яка раніше, ясніше і краще за інших формулює суспільну думку або запускає нову ідею та вміє краще за всіх об'єднати сили суспільства для руху, й до останньої сошки, котра нічого не здатна видумати і нічого організувати» (Карєєв, 1897: сс. 349—350). Отже, зведення цього питання лише до ролі героїчної людини-творця у книзі, виданій через 60 років, для О. Шульгіна виглядало б, щонайменше, анахронічно ¹⁶. Зрештою, окремий розділ «Історії

¹⁶ Зокрема, на початку вже згаданої книжки «Соціальні детермінізми та людська свобода» Ж. Гурвіч наголошує: «... розглянуті в цій книжці питання не мають нічого спільного з деякими класичними, традиційними темами, які набувають суто риторичного значення й виявляються насправді вже давно пройденим етапом. Це передусім тема ролі “великих людей” та індивідуальної ініціативи у соціальному житті» (Gurvitch, 1955: p. 2).

і життя» присвячений «Формуванню творців та їхнім можливостям»¹⁷. У цьому ж розділі О. Шульгин розглядає значення, якого набуває випадок (смерть першої особи держави), в контексті політичного режиму, історичного становища кожної окремо взятої країни та конкретної геополітичної ситуації. Якщо смерть цариці Єлизавети була нещасливим випадком для російської імперії, то це був щасливий випадок для Прусії, проте лише з огляду на таку сприятливу для останньої обставину, як наявність на її троні в цей момент Фридриха II, тоді як особистість царя, який вступив на трон після Єлизавети, була для російської імперії геть несприятливою обставиною. Отже, йдеться радше про комбінацію факторів історії та значення кожного з цих факторів у конкретній комбінації¹⁸, і, підсумовуючи свій порівняльний аналіз різних комбінацій випадку з іншими чинниками, О. Шульгин йде далі, запитуючи, «чи не повинен історик зробити на підставі такого порівняння фактів та епох висновки, що у втручанні випадку є певне правило та, “horribile dictu”, закон ролі випадку в історії?» (Choulguine, 1957: p. 206).

Для О. Шульгина роль особи в історії — це радше роль людської волі, якою наділені як видатні, так і «пересічні сірі люди», причому і в цитованому уривку, і в усій книзі він робить наголос на зростанні значення мас та груп людей, зокрема націй. Якщо Н. Кареев ставить здатність людей впливати на хід історії у залежність від їхньої особистої здатності щось «видумувати й організовувати», передбачаючи нескінченне число градацій від «великих людей» до «дрібних сошок», то для О. Шульгина йдеться радше про характер волі всіх членів суспільства. У вже цитований Передмові до «Нарисів» він констатує, що в історичних процесах «несвідомо бере участь кожний чоловік, що виявляє хоч яку активність та рухливість, хто, задовольняючи свої власні потреби, воює, купує, продає, майструє, вигадує, плаває у далекі країни, нарешті думає, пише і т.д. З суми цих акцій творяться великі явища, великі події. Але поруч із цією волею, яка несвідомо творить історію¹⁹, є ще й свідомо воля в історії і в певні

¹⁷ Наведу лише анотований зміст цього VIII розділу: «Роль мас та творців у соціальному житті (Дюркгайм, Тард, Сорокін). Критичний виклад теорії середовища Іполіта Тена, залежність творців від їхнього суспільства, їхньої національності, їхньої доби; їхні визначні можливості та межі, які зупиняють розгортання їхньої волі» (Choulguine, 1957: pp. 228—229).

¹⁸ Непрямо відповідаючи Н. Полонській-Василенко, О. Шульгин зауважує: «Як не є велика роль людини в історії — людини індивідуальної чи колективної — як не важливим є цей могутній чинник історії, є й інші фактори, з якими не можна не рахуватися: Кожний монізм в історії, чи то щодо ролі особи, чи то до ролі економіки, географії, природи і т.д. — є хибним» (Шульгин, 1969: с. 161).

¹⁹ Уводячи тематику свого курсу лекцій «Побудова історичного світу» (1973—1974) в Колеж де Франс, Реймон Арон (1905—1983) формулює цю тезу як «старий парадокс історії», котрий «полягає в тому, що саме люди творять історію, проте вони не знають історії, яку творять» (Aron, 1989: p. 209).

моменти вона може виявлятися рішуче і яскраво» (Шульгин, 1925: с. 5). Коли такою свідомою волею керуються не лише героїчні особистості, а й маси «пересічних сірих людей», вони набувають здатність визначати хід історії; як кількома роками пізніше у тексті, присвяченому 9-й річниці проголошення Незалежності, напише О. Шульгин: «... досить для 40-мільйонного народу стати свідомим, щоб раніше чи пізніше ідеал перетворився на дійсність. Перемагає в історії той, хто вміє хотіти, хто має волю до життя. Ми цю волю тепер маємо. Історія поставила перед нами велике завдання: весь розум наш і всі сили наші мусимо віднині покласти ми на те, щоб якнайшвидше перетворити в крові народжений ідеал в реальну дійсність» (Шульгин, 1927: с. 6).

В «Історії і житті» О. Шульгин розвиває своє розрізнення характеру волі далі: тут ідеться вже про «волю-обов'язок та волю-жадання. Перша є дуже шляхетною: вона передусім дає змогу людині урядувати саму себе; вона змушує її виконувати свої обов'язки, навіть якщо вони неприємні для неї. Але воля-обов'язок позбавлена творчої сили, ця сила належить волі-жаданию, яка підштовхує людей до справжньої дії» (Choulguine, 1957: р. 223). Отже, людська воля може бути як чинником змін, так і консервативним чинником, бути спрямованою як на творення нового, так і на збереження старого. І якщо на адресу носіїв волі-обов'язку, як ми бачили, в О. Шульгіна не знайшлося особливих компліментів, у нього так само немає і зневаги до них як до «пересічних сірих людей»: «Ті, хто позбавлений цієї життєвої сили [волі-жадання. — С.Й.] або ж через переконання знищує жадання та почуття, можуть бути високоморальними, навіть святими, але поміж них даремно буде шукати людей, що зробили щось велике в історії, або ж створили якісь людські цінності» (Choulguine, 1957: р. 223).

Проте далеко не все, створене «героїчними, вольовими людьми» йде на користь людству — «вольові люди часто є благодійниками людства, але часто також і його руйнівниками» (Choulguine, 1957: р. 224). Це яскраво підтверджують приклади Н. Полонської-Василенко, яка, наполягаючи на визначальній ролі «героїчних, вольових людей» в історії, називає імена лише злих геніїв ХХ століття: вона, зокрема, не називає імен Вінстона Черчіля (1874—1965) та Франкліна Делано Рузвельта (1882—1945), хоча саме вони зустрічалися зі Сталіним в Ялті й уклали з ним сумнозвісні Ялтинські угоди, що визначили засади світового устрою після Другої світової війни. Наведені нею приклади лише увиразнюють ідею О. Шульгіна, яку він обґрунтовує у місці, що стало предметом критики: чим більшою владою наділяється окрема особа у межах певної політичної системи, тим легше система піддається впливу випадку, тоді як «влада багатьох», якщо скористатися Аристотелевим визначенням, є значно стійкішою щодо таких впливів. Водночас зростання ролі «пересічних сірих людей»

в історії містить у собі іншу небезпеку: «влада багатьох» реалізується через колективну волю, а та, своєю чергою, більше підлягає дії соціальних та історичних законів і механізмів, розглядові яких власне й присвячена більша частина книжки. Понад те, тут постає проблема, якій О. Шульгин присвячує останні сторінки завершального розділу «Історії і життя»²⁰, де академічний історик дедалі більше поступається місцем філософові історії, що судить історію, спираючись на власний політичний досвід та своєрідне філософсько-історичне *credo*: «... ми віримо, що адекватне розуміння соціального механізму, знання історичних, психологічних чи інших законів, а також законів випадку, дасть нам змогу не лише краще вивчати історію, а й віднайти нові засоби, щоб опанувати життя й дати вільно реалізуватися нашій волі до дії» (Choulguine, 1957: pp. 222—223).

Так само, як людське існування та діяльність людей неможливі без дії певних історичних законів та закономірностей, останні неможливі поза дією людської волі, як у розумінні волі-жадання, яка може створювати щось нове, краще чи гірше, так і в розумінні волі-обов'язку, передусім колективної, яка може запобігати як змінам на краще, так і змінам на гірше. Водночас О. Шульгин констатує, що воля-жадання неможлива без віри — не лише у якийсь ідеал окремої людини чи групи людей, а й у саму можливість його досягнення, тобто у позитивний результат власних зусиль, а отже, й у краще майбутнє в цілому; саме така віра може стати своєрідною пасткою для волі-жадання, бо чим більшою вона є, тим більший ризик її перетворення на фаталізм: «... віра та розчарування є необхідними чи неунікними елементами людського життя. Саме політикам, вождям, а не ученим чи історикам належить вести народи й передавати їм цю віру в їхні дії, використовуючи їхні почуття [...] Історик повинен сказати з цього приводу, що віра народна надто часто розвивається у фаталізм, який прирікає людей та їхні справи на поразку. Висловленням свого неприйняття цього фаталізму ми хотіли б закінчити цю книгу» (Choulguine, 1957: p. 222).

Проблема фаталізму й соціального квієтизму була оберненим боком великих ідеологічних проєктів ХХ століття. Зокрема Дмитро Донцов (1883—1973) вважав квієтизм одним з головних недоліків попереднього українського руху, «з примітивного інтелектуалізму [якого] впливає цілком послідовно й ще примітивніший, нібито науковий, квієтизм, віра в ненарушальні суспільні закони» (Донцов, 1926: с. 17). Це ретроспективне звинувачення стосувалося головним чином українських інтелектуалів ХІХ — початку ХХ століття, які поділяли поширене того часу переконання в невинному і невідворотному прогресі людства до кращого майбутнього, тоді як квієтизм, про який говорить О. Шульгин, походить радше не від надмірної віри в розум та прогрес, а від недовіри до власної здатнос-

²⁰ У Змісті цей ХІІ розділ має назву «Висновки для Історії і Життя», тоді як у самому тексті його назва тотожна назві книжки: «Історія і життя».

ті впливати на хід історії. Це скоріше «квієтизм безнадії», на звинувачення у якому Жан-Поль Сартр (1905—1980) відповідає в «Екзистенціалізмі та гуманізмі» (1946)²¹. Відповідь О. Шульгіна спирається на ту саму даність, що й відповідь Ж.-П. Сартра: людина завжди робить вибір, активно чи пасивно; звичайно, активний вибір — воля-жадання, завжди є ризикованим, як у плані досягнення бажаного, так і в плані його результату: «...життя є небезпечним, особливо коли втручаються почуття та пристрасті. Любов, яка породжує життя, може вести до найвеличніших дій і до найбільшого щастя, але іноді штовхає людей у прірву злочину та ганьби» (Choulguine, 1957: р. 224). Незважаючи на це, воля-жадання залишається одним лише можливим способом досягнення добра, оскільки самі собою закони історії не визначають ні її спрямування, ні досягнення того чи того людського ідеалу. Вони лише створюють можливість такого досягнення, тоді як його реалізація залежить від людської волі, а бездіяльність чи покладання на будь-яку вищу силу перетворюється на фактичну відмову від ідеалу: «... людська свобода та наша споконвічна цивілізація в небезпеці, але припускаючи, що “закони історії” передбачили тріумф найвищих людських цінностей, прихильник квієтизму скаже: “Заспокоймося і займімося своїми особистими справами”²². [...] Чи може бути щось більш небезпечне для поневоленого народу, аніж повністю довіритися фаталізму законів? Дозволю собі як українцю зробити тут коротке зауваження: незважаючи на всю трагедію нашого народу, нас може втішити лише одна річ — його незламна воля завжди проявиться» (Choulguine, 1957: р. 223).

* * *

Олександр Шульгин був істориком за фахом та за способом мислення, однак силою обставин присвятив більшу частину свого життя політичній та громадській діяльності. Його книжка «Історія і життя» є спробою, з одного боку, підсумувати й осмислити свій досвід політичного діяча та історика Української революції й українського національного руху, а з іншого — подивитися на цей досвід у широкому контексті світової історії та за допомоги наукових підходів²³. Зміст «Історії і життя» дає під-

²¹ Екзистенціалізму «закидають, що він спонукає людей залишатися у квієтизмі безнадії, оскільки за відсутності будь-яких розв'язань потрібно вважати, що дія у цьому світі зовсім неможлива» (Sartre, 1966: р. 9).

²² Пор. з 1 до Солунян 4:11 у перекладі Івана Хоменка: «Пильно старайтеся жити спокійно, клопотатися кожен своїми справами та працювати власними руками, — так, як ми були наказали».

²³ Навіть якщо, як було сказано вище, О. Шульгин спочатку планував назвати книгу інакше, тут можна цілком погодитися з Кирилом Митровичем, що «сам заголовок цього твору є найкращим висловом основної проблеми, якій проф. Шульгин присвятив своє життя і на яку бажав відповісти на схилі віку» (Митрович, 1969: с. 187).

стави твердити, що засадничі філософсько-історичні підходи та інтереси О. Шульгіна сформувалися досить рано, щонайменше крізь усі його україномовні та франкомовні праці проходить тема законів історії та людської волі в історії, яка перебуває в центрі уваги книжки. Як прихильник наукового підходу до вивчення історії, передусім історичного синтезу та порівняльного методу, він переконаний в існуванні законів історії, так само як і в тому, що, відповідно до згаданого «старого парадоксу історії», її творять саме люди, нехай і в межах дії історичних законів та закономірностей. Понад те, зазвичай вони творять її несвідомо: Р. Арон додає з цього приводу, що «люди творять свою історію, але вони творять історію, про яку дізнаються лише після і не без труднощів. [...] це нагода поміркувати над зв'язком між індивідуальними діями та соціальними ансамблями» (Aron, 1989: p. 209). Звідси випливає чи не найголовніше завдання «Історії і життя», яке увиразнюється у контексті підходів історичного синтезу: наукове пізнання історії служить наближенню історії до життя, оскільки потенційно може зробити творення людьми історії свідомою цілеспрямованою діяльністю.

Надаючи великого значення «соціальним ансамблям» — цілком в дусі тодішньої французької соціології та історичної науки, О. Шульгин переконаний, що головними суб'єктами і творцями історії за модерної доби стають народи й нації, тому його інтерес до філософії історії невіддільний від іншого дослідницького інтересу — національного питання, якому я планую присвятити свою наступну розвідку. Колективна воля націй — як воля-обов'язок, зокрема воля до самозбереження або ж збереження себе саме як народу чи нації, так і воля-жадання залишається потужним чинником історії і визначає спрямування дії її законів у тому чи тому напрямку. Саме так, на мою думку, у контексті всієї «Історії і життя», можна витлумачити своєрідне послання її автора наступним поколінням, яким я волів би закінчити цю розвідку: «Ніколи історичні події не були настільки різноманітними, настільки цікавими й настільки грандіозними, як сьогодні, коли світ поділився на два вочевидь непримиренні табори. Можна себе запитувати з тривогою, хто вийде переможцем у цьому безпрецедентному конфлікті. [...] ми дозволимо собі сформулювати лише одне “пророцтво”, яке полягає в тому, що вийде переможцем табір, який має більше волі-жадання та більше віри у свою справу» (Choulguine, 1957: p. 224).

ДЖЕРЕЛА

- Волковський, В. (2024). Від народу до нації: Празький період історії української політичної філософії. *Філософська думка*, 3, 27—54. <https://doi.org/10.15407/fd2024.03.027>
- Донцов, Д. (1926). *Націоналізм*. Львів: Видавництво «Нове життя».
- Йосипенко, С. (2026). Філософія історії Олександра Шульгіна. Стаття 1: Від Французької революції до революції Української. *Філософська думка*, 2, 7—25. <https://doi.org/10.15407/fd2026.02.007>

- Кареев, Н.И. (1897). *Основные вопросы философии истории: Обе части в одном томе*. Третье (сокращенное) издание. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича.
- Кареев, Н.И. (1912). Книга Анри Берра по теории истории. *Историческое обозрение: Сборник Исторического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете*, 17, 274—287.
- Митрович, К. (1969). Актуальність історіософічних ідей О. Шульгіна. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, CLXXXVI (сс. 187—191). Париж; Мюнхен.
- Пивовар, С., Купчик, О. (2013). Науково-педагогічна діяльність О.Я. Шульгіна у Празі (1923—1927 рр.). *Наукові записки [Національного університету Острозька академія]. Історичні науки*, 21, 103—106.
- Піскун, В. (2016). Олександр Шульгін «Fatum Історії»: українці й Україна в боротьбі за незалежність. У: В. Піскун (упоряд.), *Олександр Шульгін в українському державотворенні та міжнародній політиці. Збірник наукових праць та документів* (сс. 64—126). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.
- Полонська-Василенко, Н. (1958). [Рецензія на:] Alexandre Choulguine. "L'histoire et la vie". *Наукові записки УВУ*, 2, 74—78. Мюнхен.
- Франко, І. (1986). Поза межами можливого. У: І. Франко, *Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. Філософські праці* (сс. 276—285). Київ: Наукова думка.
- Шульгін, О. (1918). *Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи): Статті, документи, промови*. Київ: Друкарь.
- Шульгін, О. (1925). *Нариси з нової історії Європи*. Прага: Український громадський видавничий фонд.
- Шульгін, О. (1927). Ідеали і дійсність. *Тризуб*, 4(62), 4—6.
- Шульгін, О. (1931). *Державність чи гайдамаччина. (Збірник статей і документів)*. Париж: Видавництво «Меч».
- Шульгін, О. (1956). «Нація» і «національність». *Науковий збірник Українського вільного університету. Ювілейне видання, IV*, 280—295. Мюнхен.
- Шульгін, О. (1962). Потєбня і національне питання. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Зенона Кузєлі. Праці філологічної та історично-філософської секцій. Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, CLXIX (сс. 479—489). Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней.
- Шульгін, О. (1969). Основні проблеми історії і життя. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, CLXXXVI (сс. 156—165). Париж; Мюнхен.
- Шульгін, О. (2025). *Вибрані твори* (О. Леонтович, В. Піскун, упорядники). Київ: Видавництво Людмила.
- Aron, R. (1989). *Leçons sur l'histoire. Cours du Collège de France (établissement du texte, présentation et notes par Sylvie Mesure)*. Paris: Éditions de Fallois.
- Berelowitch, W. (2004). Entre le national et l'universel: l'histoire sociale en Russie des années 1880 à la Grande Guerre. In: A. Mahé, K. Bendana (dirs.), *Savoirs du lointain et sciences sociales* (pp. 61—80). Saint-Denis: Éditions Bouchène. <https://doi.org/10.3917/bouch.coll.2004.02.0061>
- Berr, H. (1911). *La Synthèse en histoire. Essai critique et théorique*. Paris: Félix Alcan.
- Berr, H. (1953). *La Synthèse en histoire. Son rapport avec la synthèse générale*. Nouvelle éditions revue et mise à jour. Albin Michel.

- Choulguine, A. (1919). *Les problèmes de l'Ukraine: La question ethnique. La culture nationale. La vie économique. La volonté du peuple*. Paris.
- Choulguine, A. (1935). *L'Ukraine contre Moscou (1917)*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Choulguine, A. (1937). Les origines de l'esprit national moderne et Jean-Jacques Rousseau. *Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau*, XXVI, 7—283. Genève.
- Choulguine, A. (1957). *L'Histoire et la vie. Les lois. Le hasard. La volonté humaine*. Paris: Marcel Rivière et Cie.
- Choulguine, A. (1959). Le Traité de Péréyaslav et l'union de l'Ukraine avec la Moscovie. *Revue Historique*, 222(2), 297—310.
- Gurvitch, G. (1955). *Déterminismes sociaux et liberté humaine*. Paris: PUF.
- Sartre, J.-P. (1966). *L'existentialisme est un humanisme*. Paris: Les Éditions Nagel.
- Yosypenko, S. (2025). Koncepcja monarchii doskonałej Teofana Prokopowicza. In: S. Huber, S. Yosypenko (Eds.), *Monarchia i republika w filozofii i praktyce społecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Perspektywy białoruskie, ukraińskie i litewskie* (pp. 367—413). Warszawa: Sub Lupa.

REFERENCES

- Aron, R. (1989). *Leçons sur l'histoire. Cours du Collège de France* (établissement du texte, présentation et notes par Sylvie Mesure). Paris: Éditions de Fallois.
- Berelowitch, W. (2004). Entre le national et l'universel: l'histoire sociale en Russie des années 1880 à la Grande Guerre. In: A. Mahé, K. Bendana (Eds.), *Savoirs du lointain et sciences sociales* (pp. 61—80). Saint-Denis: Éditions Bouchène. <https://doi.org/10.3917/bouch.coll.2004.02.0061>
- Berr, H. (1911). *La Synthèse en histoire. Essai critique et théorique*. Paris: Félix Alcan.
- Berr, H. (1953). *La Synthèse en histoire. Son rapport avec la synthèse générale*. Nouvelle éditions revue et mise à jour. Albin Michel.
- Choulguine, A. (1918). *Politics. (State-building of Ukraine and international affairs): Articles, documents, speeches*. [In Ukrainian]. Kyiv: Drukar. [=Шульгин, 1918].
- Choulguine, A. (1919). *Les problèmes de l'Ukraine: La question ethnique. La culture nationale. La vie économique. La volonté du peuple*. Paris.
- Choulguine, A. (1925). *Essays on the Modern History of Europe*. [In Ukrainian]. Prague: Ukrainian Public Publishing Fund. [=Шульгин, 1925].
- Choulguine, A. (1927). Ideals and Reality. [In Ukrainian]. *Tryzub*, 4(62), 4—6. [=Шульгин, 1927].
- Choulguine, A. (1931). *Statehood or Haidamachchyna. (Collection of articles and documents)*. [In Ukrainian]. Paris: Publishing House “Mech”. [=Шульгин, 1931].
- Choulguine, A. (1935). *L'Ukraine contre Moscou (1917)*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Choulguine, A. (1937). Les origines de l'esprit national moderne et Jean-Jacques Rousseau. *Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau*, XXVI, 7—283. Genève.
- Choulguine, A. (1956). “Nation” and “Nationality” [In Ukrainian]. *Collection of Scientific Papers of Ukrainian Free University. Anniversary Edition*, IV, 280—295. München. [=Шульгин, 1956].
- Choulguine, A. (1957). *L'Histoire et la vie. Les lois. Le hasard. La volonté humaine*. Paris: Marcel Rivière et Cie.
- Choulguine, A. (1959). Le Traité de Péréyaslav et l'union de l'Ukraine avec la Moscovie. *Revue Historique*, 222(2), 297—310.
- Choulguine, A. (1962). Potybnya and the National Question. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Professor Zenon Kuzela. Works of the Philological*

- Section and Historical and Philosophical Section. *Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXIX (pp. 479—489). Paris; New-York; Toronto; Sydnay. [=Шульгин, 1962].
- Choulguine, A. (1969). The Basic Problems of History and Life. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXXXVI (pp. 156—165). Paris; München. [=Шульгин, 1969].
- Choulguine, A. (2025). *Selected Works* (O. Leontovych, V. Piskun, Eds.). [In Ukrainian]. Kyiv: Liudmyla Publishing House. [=Шульгин, 2025].
- Dontsov, D. (1926). *Nationalism*. [In Ukrainian]. Lviv: Publishing House “Nove Zhyttia”. [=Донцов, 1926].
- Franko, I. (1986). Beyond the Limits of the Possible. [In Ukrainian]. In: I. Franko, *Collected Works in Fifty Volumes*. Vol. 45. *Philosophical Works* (pp. 276—285). Kyiv: Naukova Dumka. [=Франко, 1986].
- Gurvitch, G. (1955). *Déterminismes sociaux et liberté humaine*. Paris: PUF.
- Kareev, N.I. (1897). *Basic questions of the philosophy of history*: Both Parts in One Volume. Third (Abridged) Edition. [In Russian]. St. Petersburg: Typography of M.M. Stasiulevych. [=Кареев, 1897].
- Kareev, N.I. (1912). Henri Berr’s Book on the Theory of History. [In Russian]. *Historical Review: Collection of the Historical Society at the Imperial St. Petersburg University*, 17, 274—287. [=Кареев, 1912].
- Mytrovych, K. (1969). The Timeliness of A. Choulguine’s Historiosophical Ideas. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXXXVI (pp. 187—191). Paris; München. [=Митрович, 1969].
- Piskun, V. (2016). Oleksandr Shulhyn “Fate of history”: the Ukrainians and the Ukraine in the Struggle for Independence. [In Ukrainian]. In: V. Piskun (Ed.), *Oleksandr Shulhyn in the Ukrainian State Building and International Politics* (pp. 64—126). Kyiv: M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Піскун, 2016].
- Polonska-Vasylenko, N. (1958). [Review of] Alexandre Choulguine “L’histoire et la vie”. [In Ukrainian]. *UFU Scintific Notes*, 2, 74—78. München. [=Полонська-Василенко, 1958].
- Pyvovar, S., Kupchuk, O. (2013). Scientific and Pedagogical Work of O. Shulgin in Prague (1923—1927). [In Ukrainian]. *Scientific Notes of Ostroh Academy National University, Historical Sciences Series*, 21, 103—106. [=Пивовар, Купчик, 2013].
- Sartre, J.-P. (1966). *Lexistentialisme est un humanisme*. Paris: Les Éditions Nagel.
- Volkovskiy, V. (2024). From People to Nation: the Prague Period of the History of Ukrainian Political Philosophy. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, 3, 27—54. <https://doi.org/10.15407/fd2024.03.027> [=Волковський, 2024].
- Yosypenko, S. (2025). Koncepcja monarchii doskonałej Teofana Prokopowicza. In: S. Huber, S. Yosypenko (Eds.), *Monarchia i republika w filozofii i praktyce społecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Perspektywy białoruskie, ukraińskie i litewskie* (ss. 367—413). Warszawa: Sub Lupa.
- Yosypenko, S. (2026). Alexandre Choulguine’s Philosophy of History. Article I: from the French Revolution to the Ukrainian Revolution. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, 2, 7—25. <https://doi.org/10.15407/fd2026.02.007> [=Йосипенко, 2026].

Отримано / Recieved 17.06.2026

Принято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 21.08.2026

Опубліковано / Published 24.09.2026

Serhii YOSYPENKO,

Doctor of Sciences in Philosophy,

Head of the Department of History of Philosophy in Ukraine,

Deputy Director of the H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,

4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001

serhii.yosypenko@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-5928-6638>

SCOPUS ID: 57202759650

**ALEXANDRE CHOULGUINE'S PHILOSOPHY
OF HISTORY. Article 2: "HISTORY AND LIFE"**

The article is the second part of a study devoted to the philosophy of history of Alexandre Choulguine (1889—1960), a Ukrainian statesman, diplomat, and scholar. The article focuses on his "major work" on the philosophy of history, *L'Histoire et la vie. Les lois. Le hasard. La volonté humaine* (1957), written within the French academic context as a kind of sum total of the author's political and scholarly activity. The article demonstrates that A. Choulguine's reflections on the laws of history and the role of human will in history cannot be separated from the context of the Ukrainian national liberation movement: in his view, it is the laws of history that determine the limits and possibilities of human action, whereas human will determines the direction of history, in particular, the achievement of the ideals of this movement. In his book, A. Choulguine employs the approaches of historical synthesis and comparative history to determine the scientific status of the laws of history and to substantiate his central conviction: human existence and activity are impossible without the operation of certain historical laws, while the latter are impossible without the participation of human will; consequently, an understanding of the mechanisms of history and social life gives people the opportunity to make history consciously.

A. Choulguine presents his book as a contribution to a scientific philosophy of history, which, following Henri Berr, he contrasts with a "speculative" philosophy of history; at the same time, he maintains that the philosophy of history should not merely describe historical processes but also judge them. Distinguishing himself from social quietism, he introduces the distinction between "will-as-duty" and "will-as-desire" and emphasizes that, in the modern era, the principal subjects and makers of history are not individual outstanding personalities but peoples and nations, whose collective will — both will-as-duty, that is, the will to self-preservation, and will-as-desire, that is, the aspiration toward certain ideals — becomes the most important of all historical factors at critical moments in history.

Keywords: *Alexandre Choulguine, philosophical thought of the Western Ukrainian diaspora of the 20th century, foreign language Ukrainian studies, philosophy of history, historical synthesis, laws of history, human will.*